क्रांतदर्शी श्रीअरविंद

(चित्रमय अल्पपरिचय)

प्रकाशन : ५ डिसेंबर २०२१
(हे पुस्तक केवळ ई–आवृत्ती या स्वरूपातच उपलब्ध आहे.)

संकल्पना व शब्दांकन : डॉ. केतकी मोडक

निर्मिती : ज्योतिर्मयी मिडिया हाऊस

संपादकीय

महायोगी श्रीअरविंद यांना जाणून घ्यावयाचे असेल, तर वास्तविक त्यांचे अंतरंग जाणून घ्यायला हवे. परंतु त्यांचे बाह्य जीवनही तितकेच प्रेरणादायी आहे. त्यांचे वादळी राजकीय जीवन, नंतर घेतलेला राजकारण संन्यास आणि मग योगमार्गाची वाटचाल हा सारा प्रवासच इतका औत्सुक्यपूर्ण आहे की, त्यांच्या हयातीतच त्यांची अनेक चरित्रे प्रकाशित झाली. त्यातील तथ्यांविषयी खुलासा करताना, किंवा शिष्यवर्गांनी विचारलेल्या प्रश्नांना उत्तरे देताना, श्रीअरविंदांनी स्वतःच्या जीवनातील बारकावे स्पष्ट केले आहेत. त्या आधारेच येथे श्रीअरविंदांचे व्यक्तिमत्त्व, त्यांचे जीवन व त्यांचे कार्य समजावून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या आध्यात्मिक जीवनाच्या सहयोगिनी श्रीमाताजी यांच्या वचनांचाही येथे आधार घेण्यात आलेला आहे.

'क्रांतदर्शी श्रीअरविंद' हे ई-पुस्तक वाचकांसाठी 'auromarathi.org' या संकेतस्थळावर प्रकाशित करताना विलक्षण समाधान लाभत आहे.

बालवयातील श्रीअरविंद

दि. १५ ऑगस्ट १८७२ रोजी कलकत्त्यामध्ये श्रीअरविंद घोष यांचा जन्म झाला.

(On himself : 01)

दार्जिलिंग येथील शाळा

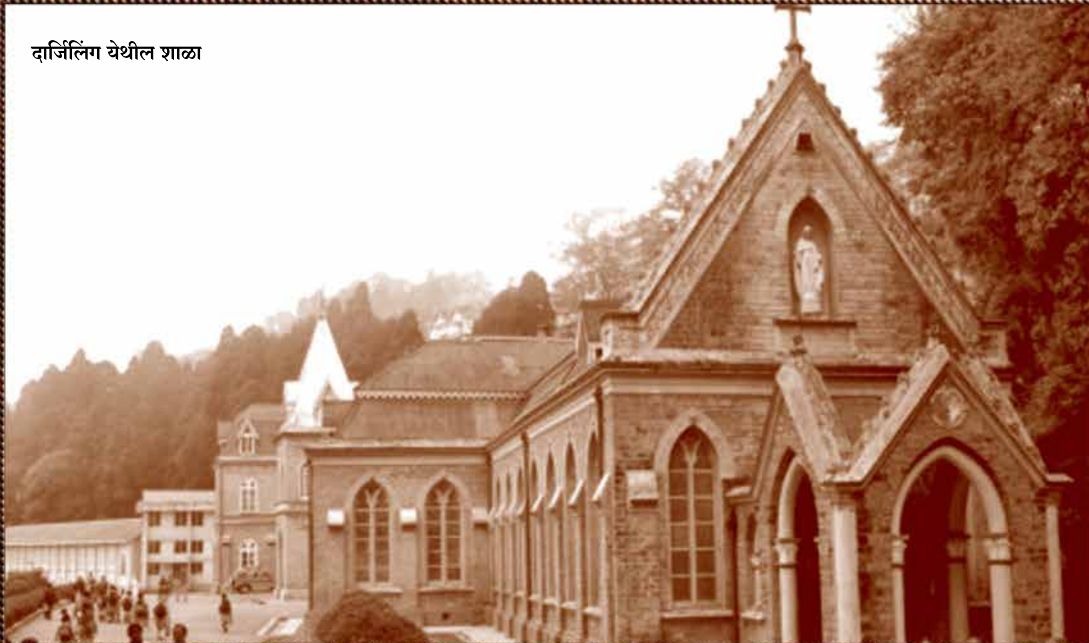

भारतात असताना, श्रीअरविंदांना त्यांच्या दोन बंधुंसमवेत दार्जिलिंग येथे आयरिश ननच्या शाळेमध्ये शिक्षणासाठी ठेवण्यात आले.

(On himself : 01)

डॉ.कृष्णधन घोष
आणि परिवार

१८७९ साली श्रीअरविंद यांचे वडील श्री. कृष्णधन घोष त्यांच्या तिन्ही मुलांना इंग्लंडला घेऊन गेले आणि तेथे एका इंग्लिश धर्मोपदेशकाकडे व त्यांच्या पत्नीकडे त्यांनी त्या तिघांची जबाबदारी सोपविली.

(CWSA 36 : 15)

लंडन येथे वास्तव्य

त्यांच्यावर भारतीय संस्कृतीचा कोणताही प्रभाव पडता कामा नये अशी खबरदारी घेतली जावी, अशा सक्त सूचना त्या पतीपत्नींना देण्यात आल्या. आणि त्या सूचनांचे तंतोतंत पालन करण्यात आले.

(CWSA 36 : 15)

शालेय वयातील श्रीअरविंद

त्यामुळे श्रीअरविंद लहानाचे मोठे होईपर्यंत भारत, भारतातील लोक, भारतीयांचा धर्म, भारतीयांची संस्कृती या साऱ्यांविषयी पूर्णपणे अनभिज्ञच राहिले.

(CWSA 36 : 15)

सेंट पॉल स्कूल

श्रीअरविंदांनी मँचेस्टर आणि सेंट पॉल येथे असताना अभिजात साहित्य अभ्यासण्याकडे लक्ष पुरविले. अभ्यासाव्यतिरिक्तचा उरलेला सगळा वेळ ते अवांतर वाचनात, विशेषत: फ्रेंच साहित्य, इंग्रजी काव्य, कथाकादंबरी आणि साहित्य तसेच युरोपातील प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक इतिहास अशा वाचनात घालवीत असत. ते बराचसा वेळ काव्यलेखनामध्ये व्यतीत करत असत. त्यांचे ग्रीक, लॅटिन आणि इंग्लिश व फ्रेंच भाषांवर प्रभुत्व होते, तसेच जर्मन आणि इटालियन, स्पॅनिश या भाषांसारख्या इतर युरोपीय भाषांचा देखील त्यांना परिचय होता.

(CWSA 36 : 28)

मँचेस्टरमध्ये असताना श्रीअरविंद

काही खळबळजनक आणि महान क्रांतिकारी बदल घडून येतील असा काळ जगाच्या इतिहासात येणार आहे आणि त्यामध्ये आपल्याला काही भूमिका पार पाडावी लागणार आहे, अशी स्पष्ट जाणीव श्रीअरविंदांना त्यांच्या वयाच्या अकराव्या वर्षीच झाली होती.

आता त्यांचे लक्ष भारताकडे ओढले गेले आणि त्यांची ती संवेदना मातृभूमीच्या स्वातंत्र्याच्या विचारसरणीमध्ये परिवर्तित झाली.

(CWSA 36 : 32)

केंब्रिज

पण हा ठाम निश्चय पूर्णत्वाला जाण्यासाठी मात्र पुढची चार वर्षे जावी लागली. जेव्हा ते केंब्रिजला गेले आणि तिथे ’इंडियन मजलिस‘चे सदस्य आणि काही काळ सचिव झाले, तेव्हा त्यांनी जी क्रांतिकारक भाषणे दिली, तेथेच ही गोष्ट घडून आली.

(CWSA 36 : 32)

All India Civil Services
IAS, IPS and IFS

१८९० साली ’इंडियन सिव्हिल सर्व्हिस‘च्या खुल्या स्पर्धेत ते उत्तीर्ण झाले पण पुढील दोन वर्षांच्या कालावधीत घोडेस्वारीच्या परीक्षेस ते बसले नाहीत आणि त्यामुळे त्या सेवेसाठी ते बाद ठरले.

(CWSA 36 : 05)

लक्ष्मी–विलास पॅलेस, बडोदा

बडोदानरेश
श्री.सयाजीराव गायकवाड

ह्याच सुमारास, बडोदानरेश श्री. सयाजीराव गायकवाड हे लंडनमध्ये होते. तेथे त्यांची श्रीअरविंदांशी भेट झाली आणि श्रीअरविंदांना बडोद्याच्या सेवेची संधी प्राप्त झाली.

(CWSA 36 : 05)

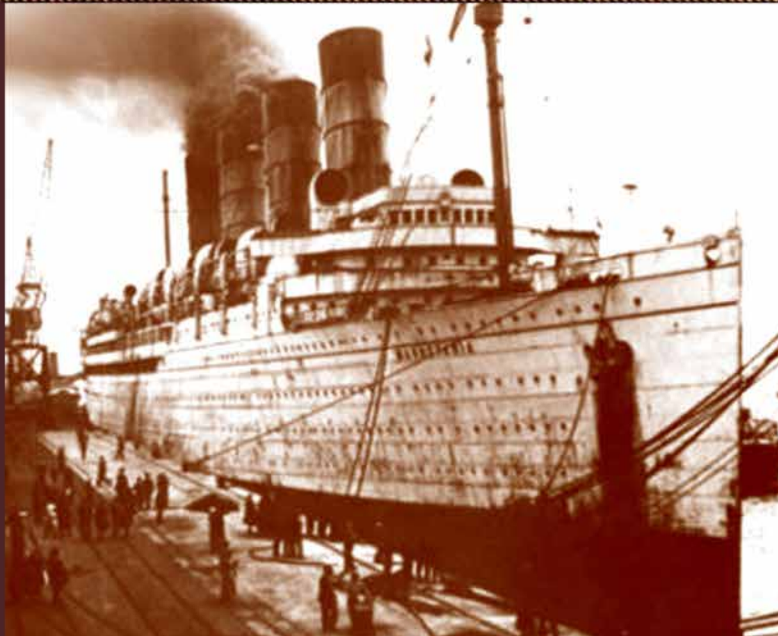

भारताकडे
प्रयाण

बडोदा येथील सेवेमध्ये रुजू होण्यासाठी श्रीअरविंद यांनी दि. २ जानेवारी १८९३ रोजी इंग्लंडचा निरोप घेतला. इंग्लंडमधील चौदा वर्षांचे वास्तव्य संपवून ते भारतात परतत होते.

(CWSA 36 : 05)

अपोलो बंदर

श्रीअरविंदांनी असे लिहून ठेवले आहे की, ''मी मुंबईतील अपोलो बंदरावर, या भारताच्या भूमीवर जेव्हा पहिले पाऊल ठेवले तेव्हा मला आध्यात्मिक अनुभव यायला सुरुवात झाली; पण त्या अनुभवांची लौकिक जीवनाशी फारकत नव्हती, तर त्यांचा या लौकिक जीवनाशी आंतरिक आणि जवळचा संबंध होता. भौतिक क्षेत्राला 'अनंत' व्यापून आहे आणि तो 'अंतर्यामी' असणारा भौतिक वस्तुंमध्ये, देहांमध्ये वास्तव्यास आहे, असे मला जाणवत असे.''

(CWSA 35 : 234-235)

श्रीअरविंद

श्रीअरविंद लिहितात, ''माझ्यासाठी सर्व काही ब्रह्मच होते आणि मला सर्वत्र ईश्वरच दिसत असे.''

(CWSA 35 : 234-235)

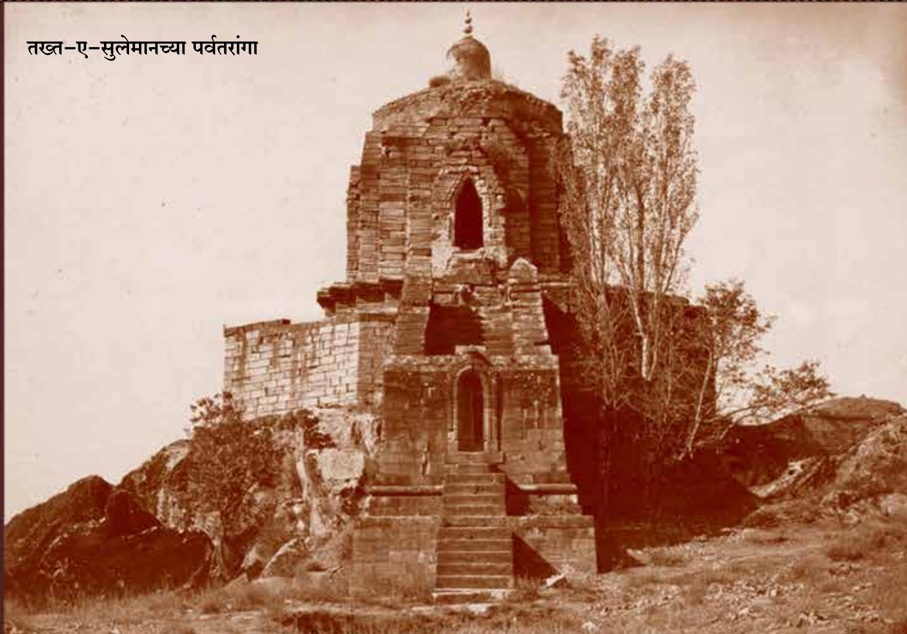

तख्त–ए–सुलेमानच्या पर्वतरांगा

योग म्हणजे काय किंवा त्यासंबंधी काहीही माहीत नसताना देखील, श्रीअरविंदांना काही आध्यात्मिक अनुभव आलेले होते. 'तख्त–ए–सुलेमान'च्या पर्वतरांगेवरून फिरत असताना त्यांना शून्य अनंताचा साक्षात्कार झाला होता.

(CWSA 36 : 110)

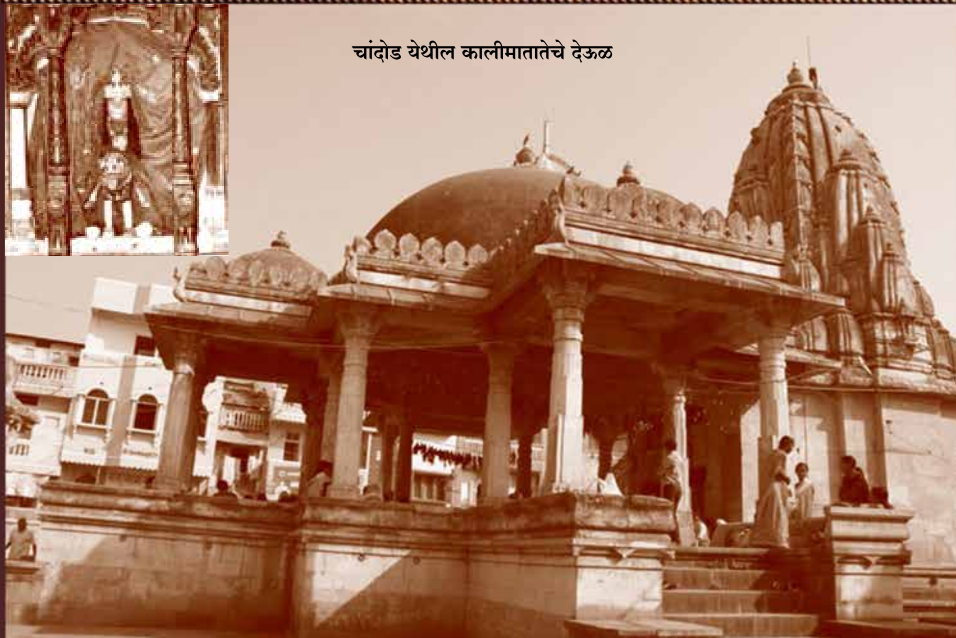

चांदोड येथील कालीमातातेचे देऊळ

तसेच नर्मदाकाठी चांदोड येथील देवळात, कालीच्या जिवंत उपस्थितीचा अनुभव आलेला होता; पण हे सारे आंतरिक अनुभव आपोआप, अनपेक्षितपणे आले होते; तो साधनेचा भाग नव्हता. त्याच सुमारास, श्रीअरविंदांनी स्वत:हून गुरुविना साधनेला सुरुवात केली.

(CWSA 36 : 110)

महसूल खात्यातील श्रीअरविंद

श्रीअरविंदांनी इ. स. १८९३ ते इ. स. १९०६ हा तेरा वर्षांचा कालखंड बडोदा संस्थानच्या सेवेत घालविला. सुरुवातीला ते महसूल खात्यात नोकरी करत असत.

(CWSA 36 : 05)

बडोदानरेशांसोबत
श्रीअरविंद

नंतर काही काळ ते बडोदानरेश श्री. सयाजीराव गायकवाड यांच्या सचिवालयात काम करीत असत.

(CWSA 36 : 05)

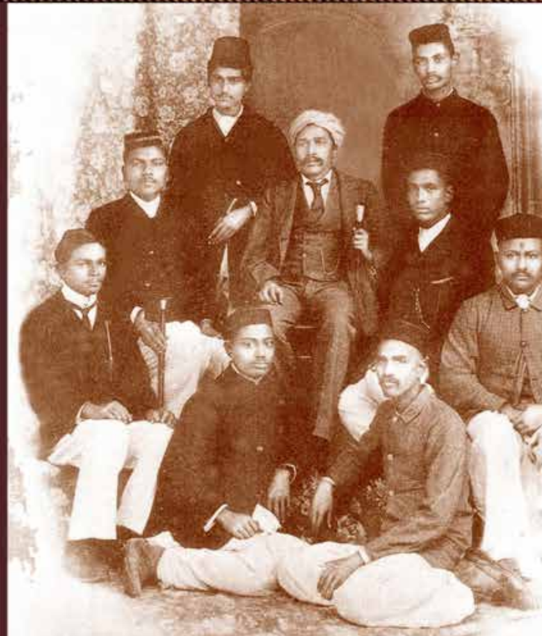

प्राध्यापक श्रीअरविंद
विद्यार्थि–वर्गासमवेत

नंतर ते इंग्रजीचे प्राध्यापक झाले आणि पुढे ते बडोदा कॉलेजमध्ये उपप्राचार्य म्हणून जबाबदारी सांभाळत होते.

(CWSA 36 : 05)

बडोदा कॉलेज

बडोद्यामधील ही वर्षे स्वयंअध्ययन, स्वयंघडणीची, साहित्यिक कृतींची होती. त्या कालावधीमध्ये ते संस्कृत आणि इतर अनेक आधुनिक भारतीय भाषा शिकले.

(CWSA 36 : 05)

श्रीअरविंद

एका मित्राकडून प्राणायामाची सर्वसाधारण सूत्रं कळल्यानंतर, श्रीअरविंदांनी इ. स. १९०४ साली बडोद्यामध्ये स्वतःची स्वतः साधनेला सुरुवात केली.

ते म्हणतात, ''मी बडोद्यात असताना, दिवसभरात साधारणपणे पाच तास प्राणायामाचा अभ्यास करीत असे – सकाळी तीन तास आणि संध्याकाळी दोन तास. मन महान अशा प्रकाश आणि शक्तीने कार्य करू लागले आहे असे मला आढळून आले.''

(Evening Talks with Sri Aurobindo : 168)

श्रीअरविंद

श्रीअरविंदांनी इंग्लंडमध्ये असतानाच, त्यांचे आयुष्य देशसेवेसाठी आणि त्याच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी वाहून घेण्याचे ठरविले होते. भारतात आल्यावर, राष्ट्राला भविष्याबद्‌दलच्या कल्पनांविषयी जागृत करावे या हेतुने केलेल्या प्रयत्नांचा एक भाग म्हणून, त्यांनी लगेचच वृत्तपत्रांमधून राजकीय विषयांवर निनावी पद्‌धतीने लिखाण करावयास सुरुवात केली.

(CWSA 36 : 67)

लोकमान्य टिळक

क्रांतिकारक पक्षाचा संभाव्य नेता म्हणून ज्यांच्याकडे पाहता येईल अशा टिळकांशी त्यांनी संपर्क साधला आणि अहमदाबाद काँग्रेस परिषदेमध्ये इ. स. १९०२ मध्ये ते लोकमान्य टिळकांना भेटले.

(CWSA 36 : 51)

बंगाल नॅशनल कॉलेज

१९०५ साली वंगभंगामुळे झालेल्या आंदोलनामुळे त्यांना बडोदा येथील सेवेतून मुक्त होण्याची संधी मिळाली आणि तेव्हा त्यांनी जाहीररित्या राजकीय आंदोलनात सहभाग घेतला. १९०६ साली त्यांनी बडोदा सोडले आणि नवीनच स्थापन झालेल्या 'बेंगॉल नॅशनल कॉलेज'चे प्राचार्य म्हणून ते कलकत्त्याला रवाना झाले.

(CWSA 36 : 05-06)

इ. स. १९०६ मध्ये श्रीअरविंद बंगालमध्ये आले आणि काँग्रेसमध्ये नव्याने स्थापन झालेल्या ’नवा पक्ष‘ या एका अधिक प्रगत, पण संख्येने मर्यादित आणि तोपर्यंत फारशा प्रभावशाली नसलेल्या पक्षामध्ये सहभागी झाले.

(CWSA 36 : 05-06)

राजकीय चळवळीमधील श्रीअरविंद

श्रीअरविंद राजकीय चळवळीमध्ये अतिशय व्यग्र झाले. कुटुंबीयांसाठी वेळ देणे देखील त्यांना अवघड होऊ लागले.

(Writings in Bengali : 351-353)

श्रीअरविंद आणि मृणालिनीदेवी

तेव्हा त्यांनी आपल्या पत्नीला पत्राने आपली भूमिका लिहून कळविली. त्या पत्रामध्ये ते लिहितात की,

''वेडेपणाच्या वाटतील अशा तीन गोष्टी माझ्या मनात आहेत. त्यापैकी पहिले वेड म्हणजे, माझा असा दृढ विश्वास आहे की जे गुण, जी प्रतिभा, जे उच्चशिक्षण, जी विद्या व जे धन परमेश्वराने मला दिले आहे, ते सगळे त्याचे आहे.

माझ्या दुसऱ्या वेडाने मला नुकतेच पछाडले आहे. ते म्हणजे, कसेही करून भगवंताचे साक्षातदर्शन व्हायला हवे.

माझे तिसरे वेड असे आहे की, काही लोक स्वदेशाला शेते, कुरणे, जंगले, डोंगर, नद्या असलेला एक जड भू–भाग समजतात. पण मी स्वदेशाला माता समजतो, तिची भक्ती करतो, पूजा करतो.''

(Writings in Bengali : 351-353)

श्रीअरविंद

हिंदुस्थानातील राजकीय कृतिकार्यक्रमाचे ध्येय 'संपूर्ण आणि निरपवाद स्वातंत्र्य' हे आहे ह्याचा उघडपणे जाहीर उद्‌घोष करणे आणि सातत्याने वृत्तपत्रांच्या पानापानांमधून त्यावर जोर देत राहणे, हा तेव्हा श्रीअरविंदांच्या आस्थेचा पहिला विषय होता; अशा प्रकारचा जाहीर उद्‌घोष करण्याचे धाडस असणारे हिंदुस्थानातील पहिले राजकीय नेते म्हणजे श्रीअरविंद होते आणि लगेचच ते यामध्ये यशस्वीही झाले.

(CWSA 36 : 55)

इ.स. १९०७ – सुरत कॉंग्रेस

श्रीअरविंद लिहितात, ''फारच कमी लोकांना हे माहीत आहे की, तो मीच होतो की, ज्याने टिळकांशी सल्लामसलत केल्याविनाच, आदेश दिला आणि ज्याचा परिणाम काँग्रेसमध्ये दुफळी माजण्यात झाला. मवाळांच्या संमेलनात सहभागी होण्यास नकार देण्यामागे मीच जबाबदार होतो. या दोन्ही घटना सुरत काँग्रेसमधील निर्णायक घटना होत्या. बंगालमध्ये क्रांतिकारी चळवळीची स्थापना आणि बंगालमधील चळवळीला देण्यात आलेले आक्रमक वळण या माझ्या दोन कृतीदेखील अल्पज्ञातच आहेत.''

(CWSA 35 : 26)

लोकमान्य टिळकांसमवेत

इ. स. १९०७ मध्ये ज्या सुरत काँग्रेस परिषदेमध्ये दोन तुल्यबळ मतप्रवाहांमध्ये जबर चकमकी होऊन काँग्रेसची दोन छकले झाली; त्या सुरत काँग्रेस परिषदेचे अध्यक्षस्थान श्रीअरविंदांनी भूषविले होते.

(CWSA 36 : 07-08)

श्री. विष्णु भास्कर लेले

सुरत काँग्रेसवरून परतल्यावर लवकरच श्रीअरविंदांची मराठी योगी श्री. विष्णु भास्कर लेले यांच्याशी ओळख झाली. त्यांनी श्रीअरविंदांना जे मार्गदर्शन केले त्याविषयी श्रीअरविंद येथे सांगत आहेत.

(Evening talks with Sri Aurobindo : 71)

श्री. खासेराव जाधव यांचे निवासस्थान

''तेव्हा मी खासेराव जाधव यांच्या घरी राहत असे. लेले यांनी मला सांगितले की मनात बाहेरून जे विचार येतात ते फेकून द्यावयाचे, दुसरे काहीच करावयाचे नाही.

आम्ही एकत्र ध्यानाला बसलो, मला शांत ब्रह्मचेतनेचा साक्षात्कार झाला. मनाच्या परिपूर्ण शांतीप्रत कसे पोहोचावे आणि समग्र जाणिवेची अचलता कशी साध्य करावी, हे त्यांनी श्रीअरविंदांना शिकविले. श्रीअरविंदांना ही गोष्ट तीन दिवसातच साध्य झाली आणि त्यांच्यासाठी योगमार्गातील अधिक विशाल मार्गांची दालने खुली झाली.

सरतेशेवटी, श्री लेले यांनी श्रीअरविंदांना स्वतःला अंतरंगातील ईश्वराच्या हाती सोपविण्यास सांगितले. आणि या अंतरंगातील ईश्वाच्या आदेशानुसार वागण्यास सांगितले. येथून पुढे मग, श्रीअरविंदांच्या साधनेचे हेच सूत्र बनले आणि तेच त्यांच्या साधनेचे संपूर्ण अधिष्ठान बनले.''

(Evening talks with Sri Aurobindo : 71)

श्रीअरविंद

श्रीअरविंद म्हणतात, ''१९०८ मध्ये जेव्हा शांती प्राप्त झाली तेव्हापासून मी माझ्या डोक्याने किंवा मेंदूने कधीच विचार केला नाही, तर साधारणपणे डोक्याच्या वर असणाऱ्या व्यापकतेमध्येच विचार उत्पन्न होत असत. या महान शून्यावस्थेतूनच मी दैनिक चालवीत होतो.''

(CWSA 35 : 259)

सभांमधील भाषणे

श्रीअरविंद पुढे म्हणतात, ''मी तेव्हा तीन चार दिवसांच्या अवधीमध्ये सुमारे बाराबारा भाषणे देत होतो.''

(CWSA 35 : 261)

सभांमधील भाषणे

ते लिहितात, ''परंतु हे सारे काही मी करत नव्हतो, तर ते घडत होते. कोणत्याही आंतरिक कृतीविना, या देहाकडून ती दिव्य शक्ती कार्य करवून घेत होती.''

(CWSA 35 : 261)

श्रीअरविंद

त्या अनुभवाची शांती आणि शक्ती नंतरही दीर्घ काळ टिकून राहिली आणि त्याच स्थितीमध्ये श्रीअरविंदांचे राजकीय कार्यही चालूच राहिले.

(Evening talks with Sri Aurobindo : 72-73)

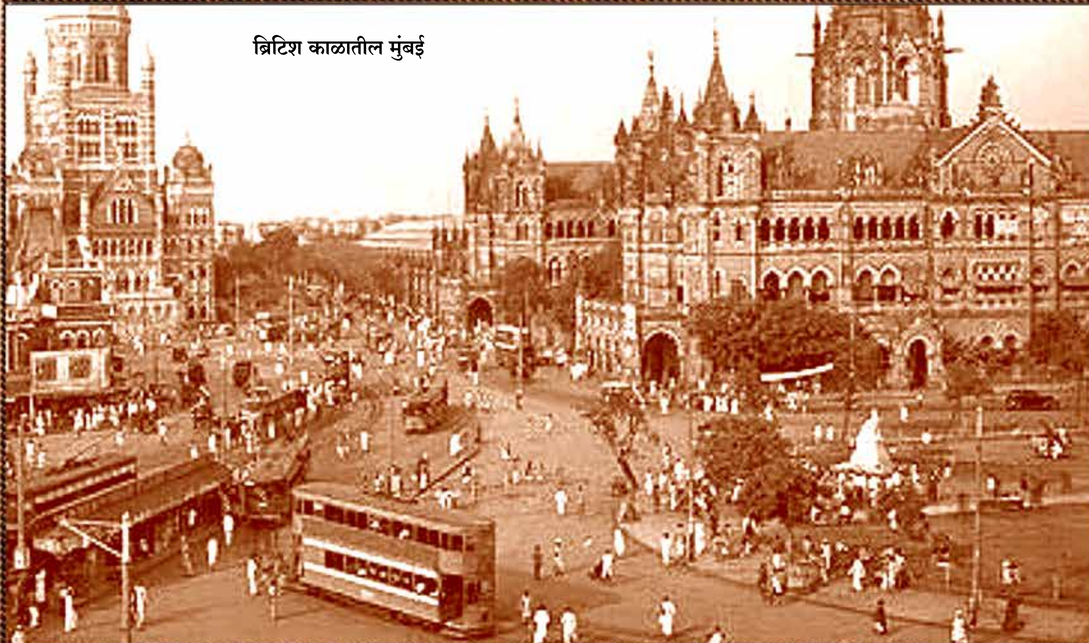

ब्रिटिश काळातील मुंबई

तेव्हाच्या त्यांच्या अनुभवाविषयी ते म्हणतात की, ''जेव्हा मी मुंबईमध्ये होतो, तेव्हा मित्राच्या घराच्या बाल्कनीमधून मी मुंबईतील व्यग्र जीवनाच्या हालचाली पाहत होतो, त्या मला चित्रपटातील चित्राप्रमाणे आभासी, छायावत् वाटत होत्या. हा वेदांती अनुभव होता.

अगदी अडीअडचणींमध्ये असतानासुद्धा कधीच गमावू न देता, मी ती मनाची शांती कायम राखली होती.''

(Evening talks with Sri Aurobindo : 72-73)

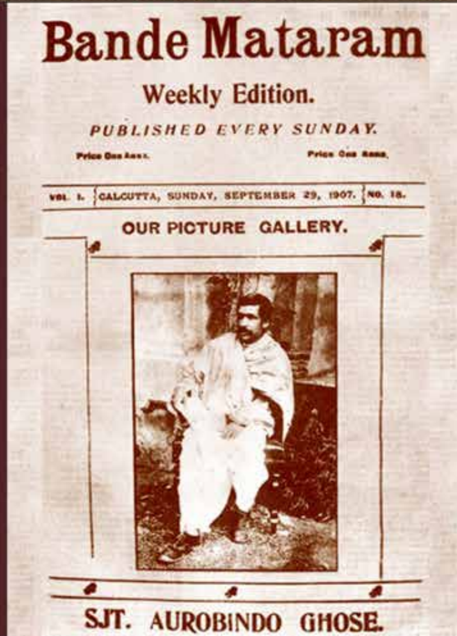

Bande Mataram

Weekly Edition.

PUBLISHED EVERY SUNDAY.

Price One Anna. Price One Anna.

VOL. I. | CALCUTTA, SUNDAY, SEPTEMBER 29, 1907. | NO. 18.

OUR PICTURE GALLERY.

SJT. AUROBINDO GHOSE.

वंदे मातरम्‌चा अंक

श्रीअरविंद ज्या दैनिकाचे कार्यकारी संपादक होते, ते 'वंदे मातरम्' हे नव्यानेच उदयाला आलेले दैनिक होते. इ. स. १९०७ पासून दैनिकाच्या अचानक बंद पडण्यापर्यंत म्हणजे इ. स. १९०८ मध्ये श्रीअरविंदांना कारावास होईपर्यंतच्या कालावधीमध्ये वंदे मातरम् या दैनिकाला श्रीअरविंदांचे पूर्णत: मार्गदर्शन लाभले होते.

ते अगदी त्वरित संपूर्ण भारतवर्षामध्ये वितरित होत असे. या अगदी थोडक्या पण संस्मरणीय अशा कार्यकालामध्ये त्या दैनिकाने भारताच्या राजकीय विचारसरणीमध्ये पूर्णत: परिवर्तन घडवून आणले होते.

(CWSA 36 : 06-07)

श्रीअरविंदांना अटक झाली ते ठिकाण

त्यांनी इंग्रजी व बंगाली भाषेमध्ये प्रत्येकी एक याप्रमाणे दोन साप्ताहिके काढली.

(CWSA 36 : 61)

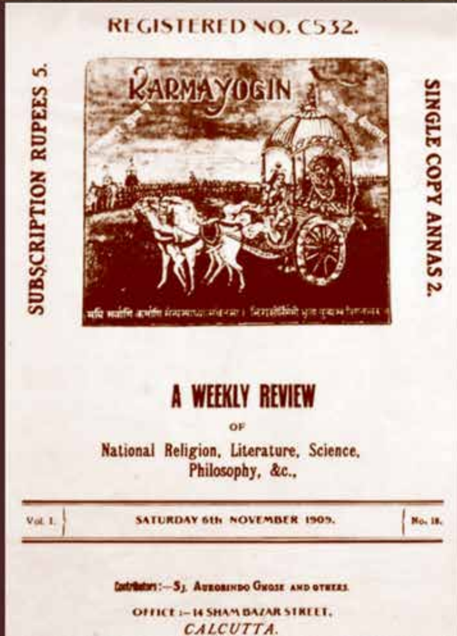
REGISTERED NO. C532.
SUBSCRIPTION RUPEES 5.
SINGLE COPY ANNAS 2.
KARMAYOGIN
A WEEKLY REVIEW
OF
National Religion, Literature, Science,
Philosophy, &c.,
Vol. I.
SATURDAY 6th NOVEMBER 1909.
No. 18.
Contributors:—Sj. Aurobindo Ghose and others.
OFFICE:—14 SHAM BAZAR STREET,
CALCUTTA.

कर्मयोगिन्

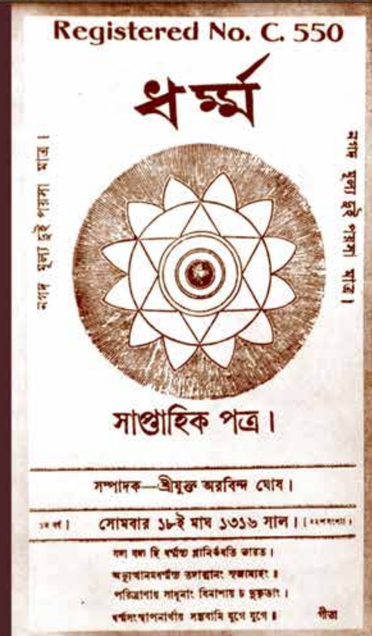
Registered No. C. 550
ধৰ্ম্ম
নগদ মূল্য দুই পয়সা মাত্র।
সাপ্তাহিক পত্র।
সম্পাদক—শ্রীযুক্ত অরবিন্দ ঘোষ।
সোমবার ১৮ই মাঘ ১৩১৬ সাল।
গীতা

धर्म

एक 'कर्मयोगिन्' आणि दुसरे 'धर्म',

त्या सर्व वर्षांच्या कालावधीमध्ये करण्यात आलेली सर्वांत महान गोष्ट जर का कोणती असेल, तर ती होती देशामध्ये एका नव्या चैतन्याची निर्मिती!

(CWSA 36 : 61, 59)

इ. स. १९०८ मे महिना. भल्या पहाटेच पोलिस हातात बंदूक घेऊन, जिना चढून वर आले आणि त्यांनी श्रीअरविंदांना अटक केली.

त्यांना पोलिसचौकीत नेण्यात आले आणि तेथून त्यांना अलिपूरच्या तुरुंगात नेण्यात आले. तिथे ते सुमारे वर्षभर होते.

(CWSA 36 : 60)

ब्रिटिश काळातील कलकत्ता

या अनुभवाविषयी ते लिहितात, ''जेव्हा मला अटक करण्यात आली आणि लालबझार हजतकडे घाईघाईने नेण्यात आले, तेव्हा काही क्षणांसाठी माझी श्रद्धा डळमळीत झाली होती. कारण ईश्वरच्या प्रयोजनाचा गाभा काय आहे, हे मला समजू शकत नव्हते. त्यामुळे एक क्षणभर मी विचलित झालो.''

(SABCL 02 : 03)

ब्रिटिश काळातील कलकत्ता

मी ईश्वराकडे अंतःकरणपूर्वक आक्रोश केला आणि म्हणालो, ''हे माझ्याबाबतीत काय घडले? मला असे वाटत होते की, माझ्या देशातील लोकांसाठी कार्य करणे, हे माझे जीवितकार्य आहे आणि जोपर्यंत माझे हे कार्य पूर्ण होत नाही, तोवर मला तुझे संरक्षण लाभेल. असे जर का असेल तर मग मी इथे असा का आहे आणि माझ्यावर हा आरोप तरी का?''

अशा रीतीने एक दिवस उलटला, दोन दिवस उलटले, तिसराही दिवस उलटला आणि मग अखेरीस मला माझ्या अंतरंगातून एक आवाज ऐकू आला, ''थांब आणि पाहा.''

(SABCL 02 : 03)

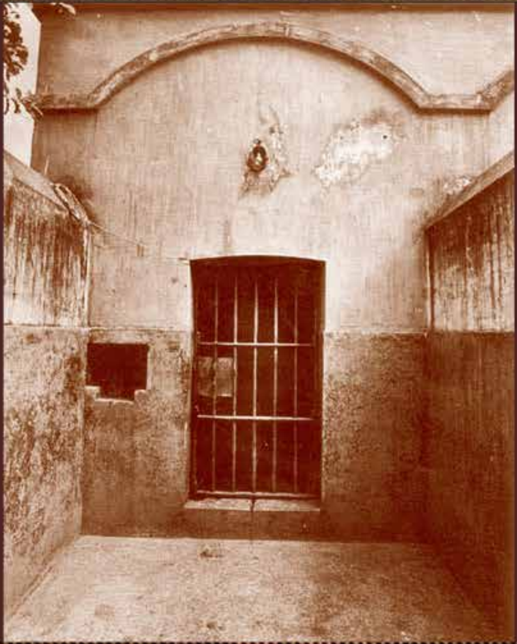

अलिपूरचे कारागृह

मला लालबझार मधून अलिपूरला नेण्यात आले आणि महिनाभरासाठी लोकांपासून दूर एकान्त कोठडीमध्ये ठेवण्यात आले.

(SABCL 02 : 03)

श्रीअरविंद

ईश्वराला मला काय सांगावयाचे आहे ते समजून घेण्यासाठी, मी काय केले पाहिजे हे समजून घेण्यासाठी, माझ्या अंतःकरणातील ईश्वरी संदेशाची मी दिवसरात्र वाट पाहत असे. आणि त्या एकांतवासामध्ये मला सुरुवातीचा साक्षात्कार झाला, मला पहिला धडा शिकायला मिळाला. मला असे जाणवले की, त्याची वाणी मला ऐकू आली आणि तो म्हणाला, ''जी बंधने तोडायचे सामर्थ्य तुझ्या अंगी नव्हते, ती बंधने तुझ्यासाठी मी तोडली आहेत, तू काय करावेस याबाबतीत माझी अन्य काही योजना आहे आणि त्यासाठीच तुला मी येथे घेऊन आलो आहे. जे तुझे तुला स्वतःहून शिकता येणार नाही, ते शिकविण्यासाठी आणि तुला माझ्या कार्याचे प्रशिक्षण देण्यासाठी मी तुला येथे घेऊन आलो आहे.''

(SABCL 02 : 03)

श्रीभगवद्गीता
श्रीभगवद्गीता

’’नंतर त्याने माझ्या हाती गीता दिली. त्याचे सामर्थ्य माझ्यात प्रवेशले आणि मग गीतोक्त साधना करण्यास मी पात्र ठरलो.‘‘

(SABCL 02 : 03)

स्वामी विवेकानंद

ते पुढे म्हणतात, ''कारावासामध्ये असताना, एकांतात माझी जी ध्यानसाधना चालत असे त्या दरम्यान एक पंधरवडा मला सातत्याने विवेकानंदांची वाणी ऐकू येत असे, त्यांची उपस्थिती जाणवत असे. आध्यात्मिक अनुभवाच्या एका विशिष्ट, मर्यादित परंतु अत्यंत महत्त्वाच्या क्षेत्राबद्‌दल ती वाणी माझ्याशी बोलत असे आणि त्या विषयासंदर्भात जे काही सांगण्यासारखे होते ते सांगून पूर्ण झाल्याबरोबर ती वाणी लुप्त झाली.''

(CWSA 36 : 98-99)

श्रीअरविंद

श्रीअरविंदांची कारावासामध्ये साधना कशी चालत असे त्याविषयी ते सांगतात, ''रोज सकाळ संध्याकाळ मी माझ्या कोठडीसमोरील मोकळ्या जागी फिरत असे. कैद्यांच्या हालचाली व ते करीत असलेली कामे पाहात असताना परमेश्वरच सर्वांच्या ठायी वास करत आहे, ह्या मूलभूत सत्याचा साक्षात्कार करून घेण्याचा प्रयत्न करीत असे. मनातल्या मनात सर्वं खलु इदं ब्रह्म हे सर्व काही ब्रह्मच आहे असे म्हणत व ते सत्य डोळ्यापुढे ठेवून, वृक्ष, घरे, भिंती, माणसे, पशुपक्षी, धातू, जमीन, माती इ. अस्तित्वात असलेल्या सर्व गोष्टींकडे पाहात असे. असे केल्यानंतर मी अशा अवस्थेत पोहोचत असे की मला तुरुंग हा तुरुंग वाटतच नसे.''

(Uttarapara Speech)

अलिपूरच्या तुरुंगातील खोली

श्रीअरविंद आपल्या अनुभवाविषयी सांगत आहेत, ''बाहेर फिरत असताना पुन्हा ईश्वरी शक्ती माझ्यात प्रविष्ट झाली. तुरुंगाच्या उंच भिंतींनी मला कोंडले आहे, असे न दिसता, माझ्याभोवती सर्व बाजूंनी वासुदेवच उभा आहे असे मला दिसू लागले. मी झाडांखाली फिरत असे परंतु मला तिथे झाडांच्या जागीही वासुदेवच दिसू लागला. मी माझ्या खोलीच्या लोखंडी गजांकडे पाहिले तर तेथेही मला वासुदेवच दिसू लागला. खोलीच्या बाहेर वासुदेव उभा असून तोच पहारेकऱ्याचे काम करत आहे, असे मला दिसू लागले.''

अशा प्रकारे श्रीअरविंदांना कारावासामध्ये 'वासुदेवः सर्वमिति' हा अनुभव आला होता.

(Uttarapara Speech)

अलिपूर कोर्ट

मे १९०८ मध्ये, श्रीअरविंदांना अटक करण्यात आली होती. पण इंग्रज सरकारला तो आरोप शाबीत करता न आल्यामुळे, श्रीअरविंदांना या प्रकरणी निर्दोष मुक्त करण्यात आले...

अलिपूर तुरुंगात आरोपी कैदी म्हणून एक वर्षाच्या कारावासानंतर इ. स. १९०९ मे मध्ये ते बाहेर आले.

(CWSA 36 : 08)

देशबंधू चित्तरंजन दास

खटल्याच्या दरम्यान न्यायाधीशांसमोर अपील करताना देशबंधू चित्तरंजन दास यांनी श्रीअरविंदांविषयी पुढील उद्गार काढले, ''हे सगळे वितंडवाद जेव्हा शांत झालेले असतील, ही सगळी धामधुम, ही सगळी आंदोलने थंड झाली असतील, जेव्हा श्रीअरविंद निधन पावलेले असतील तेव्हा देशभक्त कवी, राष्ट्रवादाचे प्रणेते आणि मानवतेचे प्रेमी म्हणून ते ओळखले जातील. ते गेल्यानंतरही त्यांचे शब्द पुन:पुन्हा या भारतातच नव्हे, तर दूरदेशी आणि साता समुद्रापारही घुमत राहतील.''

(Mother's chronicles Book Five : 478-479)

श्रीअरविंद

श्रीअरविंदांनी सार्वजनिकरित्या भारतीय राजकारणामध्ये जो सहभाग घेतला तो कालावधी अगदीच अल्प होता. कारण त्यांनी इ. स. १९१० साली राजकीय जीवनाचा परित्याग केला.

(CWSA 36 : 53)

पाँडिचेरी बंदर
PORT

श्रीअरविंद पाँडिचेरी येथे निघून गेले. ते यासंबंधी खुलासा करताना म्हणतात, ''मला राजकारणात काही करता येण्यासारखे नव्हते, म्हणून मी राजकारण सोडले असे म्हणता येण्यासारखे नाही, अशी कल्पना देखील माझ्यापासून कोसो दूर आहे. मी त्यापासून दूर आलो कारण कोणत्याही गोष्टीची माझ्या योगसाधनेमध्ये मला लुडबूड नको होती आणि याबाबतीत मला अगदी निश्चित असा आदेश प्राप्त झाला होता.''

(CWSA 35 : 26)

श्रीअरविंद

श्रीअरविंदांचा योगमार्ग आणि त्यांचे आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान ज्या चार महान साक्षात्कारांवर आधारलेले आहे, त्यापैकी दोन साक्षात्कार त्यांना इ. स. १९०९ च्या आधीच होऊन गेले होते. त्यातील पहिला साक्षात्कार, जानेवारी १९०८ मध्ये बडोदा येथे मराठी योगी श्री विष्णु भास्कर लेले यांच्यासमवेत ध्यानाच्या वेळी झाला होता.

(CWSA 36 : 94)

श्रीअरविंद

शांत कालातीत व स्थलातीत अशा ब्रह्माचा तो साक्षात्कार होता. आणि दुसरा साक्षात्कार अलिपूरच्या तुरुंगात झाला होता. तेथे त्यांना, जे जे सर्वकाही विद्यमान आहे त्यामध्ये आणि सर्व वस्तुमात्रांमध्येही तो ईश्वरच अंतर्भूत आहे याचा साक्षात्कार झाला होता. तसेच तेथे ब्रह्मांड चेतनेचाही साक्षात्कार झाला होता.

(CWSA 36 : 94)

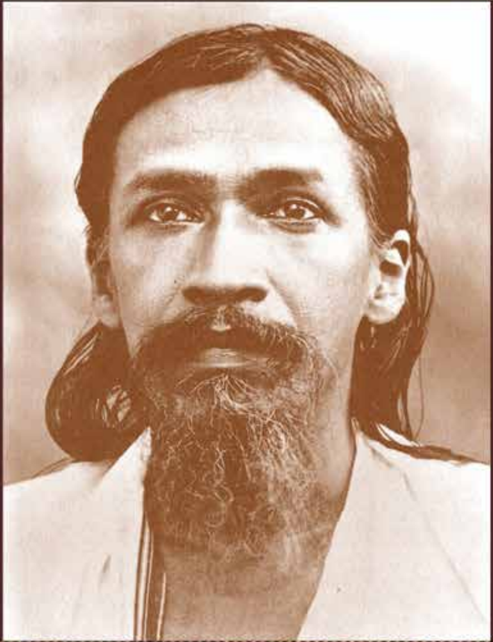

श्रीअरविंद

अलिपूरच्या तुरुंगात असतानाच, इतर दोन साक्षात्कारांच्या दिशेने ते मार्गस्थ झालेले होते. परमसत्याचे दोन पैलू म्हणजे अक्रिय आणि सक्रिय ब्रह्म (हा एक साक्षात्कार) आणि अतिमानसाकडे घेऊन जाणाऱ्या चेतनेचे उच्चतर स्तर (हा दुसरा साक्षात्कार), हे ते दोन साक्षात्कार होते.

(CWSA 36 : 94)

कर्मयोगिनचे कार्यालय

अलिपूरच्या तुरुंगातून सुटका झाल्यानंतर काही काळानंतर श्रीअरविंद कायमचे पाँडिचेरी येथे वास्तव्यास गेले, त्या प्रस्थानाविषयी श्रीअरविंद सांगत आहेत, ''दुसऱ्या दिवशी माझ्या कार्यालयावर छापा घातला जाणार आहे आणि मला अटक करण्यात येणार आहे; अशी माहिती मला पोलिस खात्यातील एका उच्चपदस्थ अधिकाऱ्याकडून मिळाली. ही माहिती मिळाली तेव्हा मी 'कर्मयोगिन्'च्या कार्यालयात होतो. नंतर खरोखरच कार्यालयावर छापा घालण्यात आला पण माझ्याविरुद्ध अटक वॉरंट काढण्यात आले नव्हते; ही घटना घडण्यापूर्वी आकस्मिकपणे मला वरून एक आदेश आला; तो आवाज माझ्या परिचयाचा होता.

तो आदेश होता, 'चंद्रनगर'ला जा.

(CWSA 36 : 89 – 90)

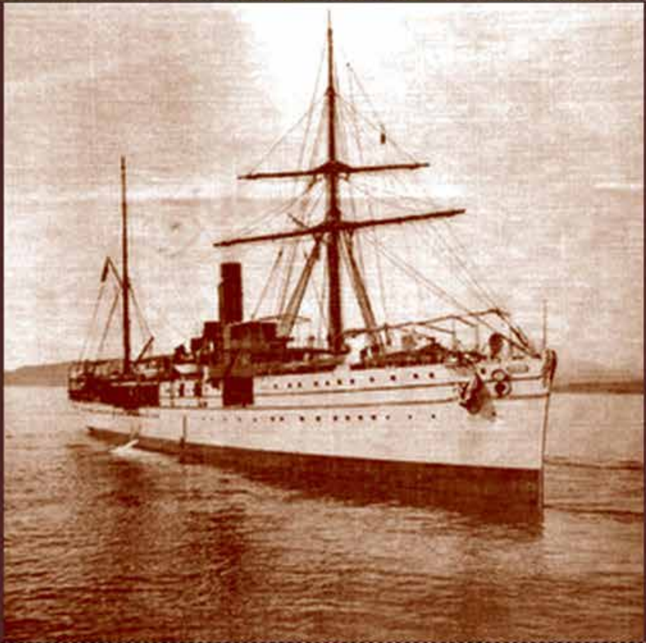

चंद्रनगरकडे प्रयाण

''नंतर अवघ्या दहापंधरा मिनिटांमध्ये चंद्रनगरला जाणाऱ्या बोटीत मी बसलो होतो. नंतर, तशाच प्रकारच्या प्रयाणाच्या आदेशानुसार, मी चंद्रनगर सोडले आणि पाँडिचेरीला ४ एप्रिल १९१० साली येऊन पोहोचलो.''

(CWSA 36 : 89 – 90)

मीरा अल्फासा
ऊर्फ
श्रीमाताजी

दि. २९ मार्च १९१४ रोजी 'मीरा अल्फासा' ऊर्फ 'श्रीमाताजी' व श्रीअरविंद यांची प्रथम भेट झाली.

(Mother's chronicles Book Five : 580)

श्रीअरविंद

या भेटीच्या दुसऱ्या दिवशी श्रीमाताजींनी लिहून ठेवले आहे की, ''मी ज्यांना काल पाहिले ते 'श्रीअरविंद' याच भूतलावर अस्तित्वात आहेत. एक ना एक दिवस अंधकार प्रकाशात परिवर्तित होईल आणि त्या ईश्वराचे सार्वभौम साम्राज्य या पृथ्वीवर खरोखरच प्रस्थापित झालेले असेल ह्याची हमी देण्यास केवळ त्यांचे अस्तित्वच पुरेसे आहे.''

(CWM 01 : 113)

श्रीअरविंद

चार वर्षांच्या शांतपणे केलेल्या योगसाधनेनंतर श्रीअरविंदांनी 'आर्य' या तत्त्वज्ञानात्मक मासिकाचे प्रकाशन सुरु केले. त्यांचे बहुतेक सगळे मुख्य लिखाण, म्हणजे ईश उपनिषद, गीतेवरील निबंध, दिव्य जीवन, योगसमन्वय हे आर्य या नितकालिकामध्ये क्रमशः प्रकाशित होत असे.

(CWSA 36 : 09)

श्रीअरविंदांची ग्रंथसंपदा

योगसाधना करत असताना त्यांच्यामध्ये ज्या आंतरिक ज्ञानाचा उदय झाला ते ज्ञान यामध्ये शब्दबद्ध झाले आहे. साडेसहा वर्षांच्या अखंडित प्रकाशनानंतर, आर्य मासिक १९२१ साली बंद करण्यात आले.

(CWSA 36 : 09)

श्रीअरविंद आणि सहकारी

सुरुवातीला आश्रम नव्हता. तेव्हा काही थोडे लोक श्रीअरविंदांपाशी येऊन राहू लागले आणि साधना करू लागले.

(CWSA 36 : 103)

श्रीमाताजी

दरम्यानच्या काळात, श्रीमाताजी फ्रान्स आणि जपानमधील दीर्घ वास्तव्यानंतर दि. २४ एप्रिल १९२० रोजी पाँडिचेरीला परतल्या. जेव्हा श्रीमाताजी जपानहून परतल्या, तेव्हा त्याला आश्रमाचा आकार येऊ लागला.

(CWSA 36 : 103)

जुन्या काळातील श्रीअरविंद आश्रम

श्रीअरविंदांचा किंवा श्रीमाताजींचा तसा काही हेतुही नव्हता किंवा तसे काही नियोजनही नव्हते, पण बऱ्याच साधकांना त्यांचे समग्र आंतरिक व बाह्य जीवन श्रीमाताजींवर मोठ्या विश्वासाने सोपवायचे होते आणि त्यामधून त्याला आश्रमाचा आकार येऊ लागला. आणि त्यानंतर मग शिष्यवर्गाची संख्या वेगाने वाढू लागली.

श्रीअरविंद लवकरच एकांतवासामध्ये निघून गेले आणि आश्रमाची सारी भौतिक आणि आध्यात्मिक जबाबदारी श्रीमाताजींकडे आली.

(CWSA 36 : 103)

त्याविषयी श्रीमाताजी म्हणतात,

देवदेवतांनी व्यक्तीमध्ये अवतरण करावे यासाठी, मी तेव्हा 'अधिमानसिक निर्मिती'ला एक प्रकारे सुरुवात केली होती. आणि त्यावेळी गोष्टी एका असामान्य ऊर्ध्वगामी वळणावर जाऊन पोहोचल्या होत्या.

(Mother's Agenda, August 02, 1961)

''मी माझ्या स्वत:च्या आंतरिक चक्षूंनी पाहिले, तेव्हा श्रीकृष्णाने स्वत:ला श्रीअरविंदांमध्ये एकजीव केले आहे, असे मला दिसले. मग मी श्रीअरविंदांच्या खोलीत गेले आणि त्यांना म्हणाले, ''मला आत्ता असे असे दिसले.'' ते म्हणाले,''हो, मला माहीत आहे. हे उत्तम झाले.'' (त्यावेळी तेथे तीसएक माणसं होती.) तेव्हा त्यांनी अखेरच्या भेटीसाठी सर्वांना एकत्रित बोलाविले. ते स्वत: बसले आणि त्यांच्या शेजारी मला बसवून घेतले आणि ते बोलू लागले, ''मी येथे तुम्हाला ही गोष्ट सांगायला बोलाविले आहे की, आजपासून मी माझ्या साधनेसाठी म्हणून निवृत्त होत आहे आणि यापुढे आता तुमच्या प्रत्येकाची जबाबदारी श्रीमाताजी घेतील. तुम्हाला जे काही सांगायचे आहे ते तुम्ही त्यांना सांगावे. त्या माझे प्रतिनिधित्व करतील आणि त्याच सर्व कार्य करतील.''

(Mother's Agenda, August 02, 1961)

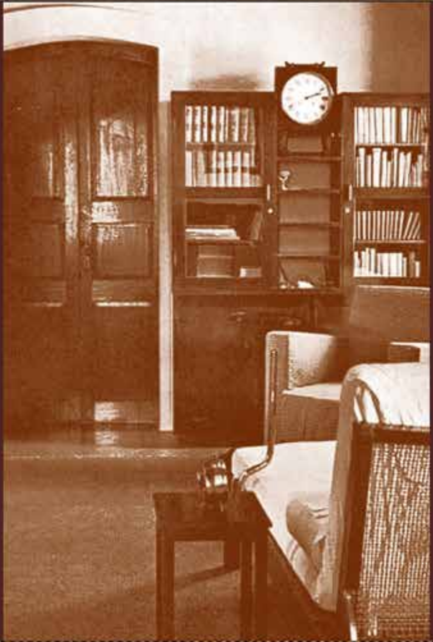

श्रीअरविंदांची खोली

श्रीअरविंदांनी उच्चतर साधनेसाठी एकांतवास स्वीकारला असला तरी साधकांच्या प्रश्नांना ते पत्रांच्या माध्यमातून उत्तरे देत असत. हे त्यांचे काम किती काळ चालत असते, याचा उल्लेख त्यांच्याच एका पत्रात वाचायला मिळतो.

(On himself : 186,188)

श्रीअरविंद

ते लिहितात, ''तुमच्या लक्षात येत नाही, पण माझे दिवसाचे १२-१२ तास हे केवळ सामान्य पत्रव्यवहार, असंख्य अहवाल यांमध्ये खर्च होतात. दुपारी ३ तास आणि संपूर्ण रात्रभर, म्हणजे सकाळी ६ वाजेपर्यंतचा माझा वेळ यामध्येच व्यतीत होतो.''

(On himself : 186, 188)

श्रीअरविंद

पुढे इ. स. १९३८ मध्ये त्यांच्या पायाला दुखापत झाली आणि त्यांनी साधकांशी चालू असणारा पत्रव्यवहारही थांबविला. कालांतराने या विषयी ते म्हणतात, ''माझा एकांतवास ही काही आता नवीन गोष्ट नाही, माझा पत्रोत्तरांच्या माध्यमातून असलेला संपर्क बंद झाला, हेही काही नवीन नाही, त्यालाही आता पुष्कळ काळ लोटला आहे. या पत्रव्यवहारामुळे माझ्या वेळेचा आणि माझ्या शक्तीचा मोठाच भाग व्यस्त होऊ लागला आहे. आणि त्यामुळे माझ्या खऱ्या कार्याकडे दुर्लक्ष होण्याचा किंवा जर मी माझा दिनक्रम बदलला नाही आणि त्या कार्यासाठी पूर्ण वेळ देण्याचे ठरविले नाही, तर ते कार्यच न होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे.''

(On himself : 186, 188)

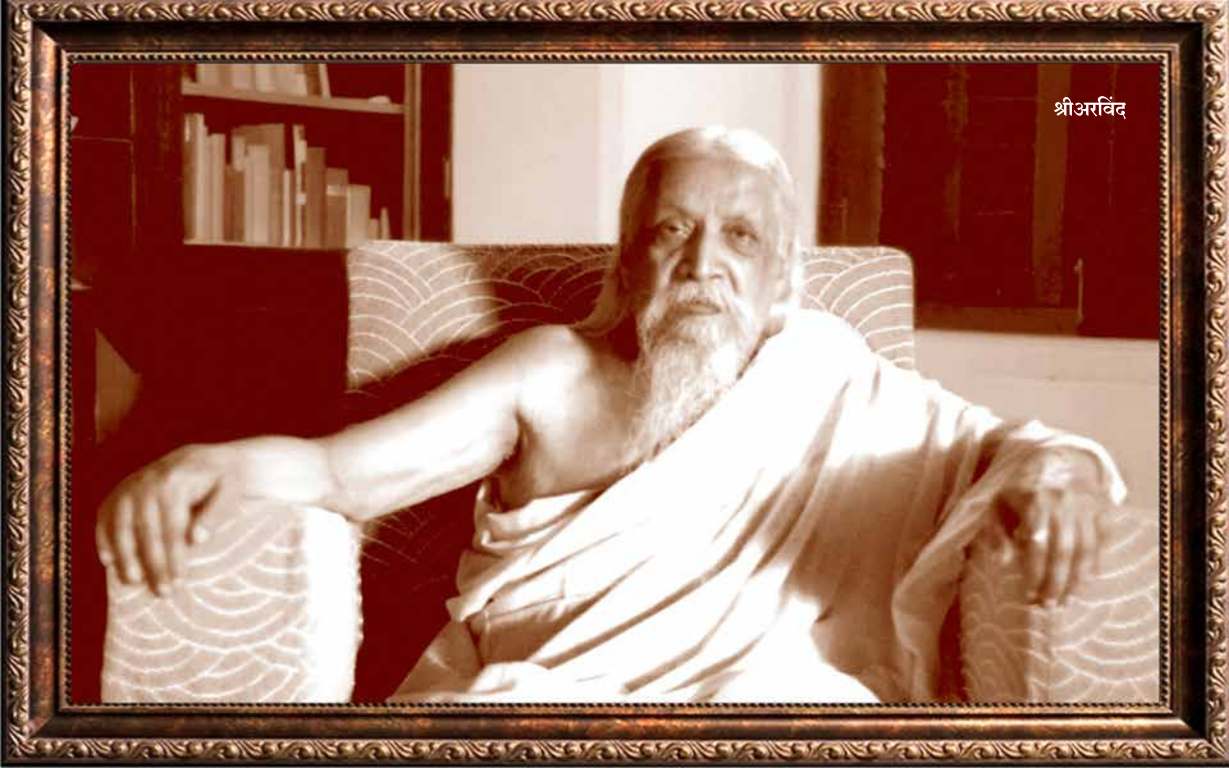

श्रीअरविंद

या कारणास्तव त्यांनी साधकांशी होणारा पत्रव्यवहार पूर्णपणे थांबविला आणि पृथ्वीचेतनेमध्ये 'अतिमानसाचे अवतरण' घडविण्याच्या आपल्या कार्यावर लक्ष पूर्णपणे केंद्रित केले.

(On himself : 186, 188)

SAVITRI

FIRST EDITION

श्रीअरविंदांच्या आयुष्यातील सर्वोत्तम कृती असे ज्या महाकाव्याचे वर्णन करता येईल अशी साहित्यकृती म्हणजे 'सावित्री'. इ. स. १९३८ ते इ. स. १९५० या काळामध्ये या महाकाव्याच्या निर्मितीचे कार्य त्यांनी पुन्हा हाती घेतले.

सावित्री म्हणजे श्रीअरविंदांची वाङ्मयीन मूर्ती आहे. स्वतःच्या आध्यात्मिक अनुभवांच्या आधारावर श्रीअरविंद अखेरपर्यंत त्यावर परिष्करणाचे कार्य करत होते.

Sri Aurobindo

Savitri

A Legend and a Symbol

भारताला स्वातंत्र्य मिळाले त्या दिवशी श्रीअरविंदांचा ७५ वा वाढदिवस होता. हा निव्वळ योगायोग नव्हता. त्याविषयी श्रीअरविंदांची धारणा काय होती ते त्यांनी एका भाषणात स्पष्ट केले. दि. १४ ऑगस्ट १९४७ रोजी, श्रीअरविंदांनी दिलेला संदेश तिरूचिरापल्लीच्या 'ऑल इंडिया रेडिओ' वरून प्रसारित करण्यात आला. ते म्हणतात, ''१५ ऑगस्ट हा स्वतंत्र भारताचा जन्मदिवस! हा भारतासाठी जुन्या युगाचा अंत आणि नव्या युगाचा प्रारंभ असणार आहे. ही गोष्ट केवळ आपल्यापुरतीच महत्त्वाची आहे असे नाही, तर त्याचे मोल आशिया आणि एवढेच नाही तर, अखिल विश्वासाठी देखील आहे.''

(CWSA 36 : 474-477)

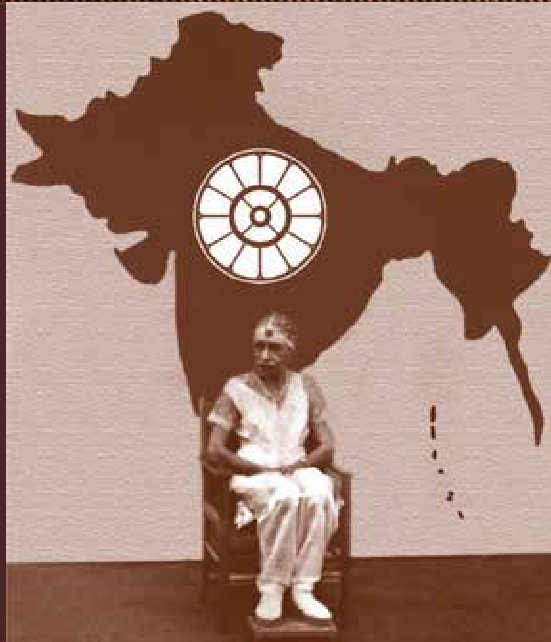

अखंड भारताच्या प्रतिकृतीसमोर
श्रीमाताजी

ते पुढे म्हणतात, ''मी अंत:प्रतीतिवादी असल्याने या एकत्वाला, मी निव्वळ योगायोग किंवा दैवयोग मानत नाही तर, ज्या कार्यासहित मी माझ्या जीवनाला आरंभ केला होता त्या मार्गावरील माझी पावले ज्या दिव्य शक्तीद्‌वारे प्रेरित होत आहेत त्या दिव्य शक्तीची त्यास मान्यता आहे, तिने त्यावर मोहोर उमटवलेली आहे असे मी मानतो. माझ्या जीवनामध्ये ज्या जागतिक घडामोडी पाहता याव्यात अशी माझी मनीषा होती, तेव्हा त्या स्वप्नवत वाटत होत्या, परंतु आजच्या दिवशी मला त्या फळाला येताना दिसत आहेत वा त्यांची सुरुवात तरी झाली आहे किंवा त्या त्यांच्या परिपूर्तीच्या मार्गावरती तरी आहेत.''

(CWSA 36 : 474-477)

दि.०५ डिसेंबर १९५० रोजी श्रीअरविंदांनी देह सोडला. परंतु त्यानंतरही पुढे चार दिवस म्हणजे अगदी ०८ तारखेपर्यंत त्यांचा देह तसाच अविघटित असा होता. मृत्युच्या कोणत्याही खुणा त्यांच्या शरीरावर दिसत नव्हत्या.

(Sri Aurobindo - a biography and a history : 737)

किंबहुना त्यांचा देह सुवर्णमय तेजाने झळकत होता, असे प्रत्यक्षदर्शींनी वर्णन करून ठेवले आहे. दि.०८ डिसेंबरला श्रीमाताजींनी श्रीअरविंदांची गूढमार्गाच्या आधारे भेट घेतली तेव्हा ते त्यांना म्हणाले, ''मी माझा देह जाणिवपूर्वक सोडला आहे. मी तो परत धारण करणार नाही. अतिमानसिक पदधतीने ज्याची घडण झालेली असेल असा पहिला अतिमानसिक देह बनून मी परत आविष्कृत होईन.''

(Sri Aurobindo - a bigraphy and a history : 739)

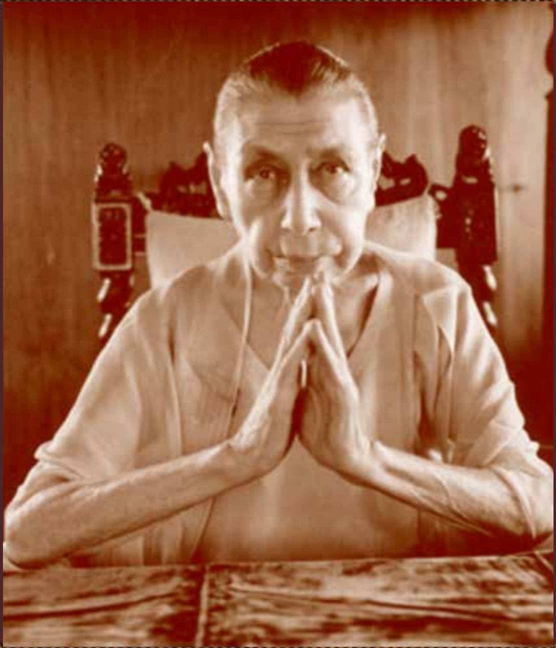

श्रीमाताजी

श्रीअरविंदांनी देह का सोडला त्याचे कारण श्रीमाताजींनी सांगितले ते असे की, ''मानव आणि पृथ्वी यांच्यामध्ये ग्रहणशीलतेचा अभाव आहे आणि त्यामुळे श्रीअरविंदांना त्यांच्या देहाबाबतचा असा निर्णय घेणे भाग पडले.''

(Sri Aurobindo - A bigraphy and History : 739)

दि. ०९ डिसेंबर १९५० रोजी, म्हणजे देह ठेवल्यानंतर सुमारे १०० तासांनंतर देहाबाबत विघटनाची पहिली खूण दिसू लागली. तेव्हा मग त्यांचा देह समाधिस्थ करण्यात आला.

(Sri Aurobindo - A bigraphy and History : 739)

श्रीमाताजी व श्रीअरविंद

श्रीअरविंद म्हणतात की, ''माझी चेतना आणि श्रीमाताजींची चेतना ही एकसमानच आहे, एकच दिव्य चेतना दोघांमध्ये वसत आहे; कारण लीलेसाठी त्याची आवश्यकता आहे. श्रीमाताजींच्या ज्ञानाशिवाय, त्यांच्या शक्तीशिवाय, त्यांच्या चेतनेशिवाय काहीही करता येणे शक्य नाही. एखाद्याला श्रीमाताजींच्या चेतनेची जर खरोखरच जाणीव झाली तर, त्याला असे आढळेल की, त्यापाठीमागे मी आहे आणि कोणाला माझ्याबाबतीत तशी जाणीव झाली तर त्याला असे आढळेल की, त्यापाठीमागे श्रीमाताजी आहेत.''

(SABCL 26 : 455)

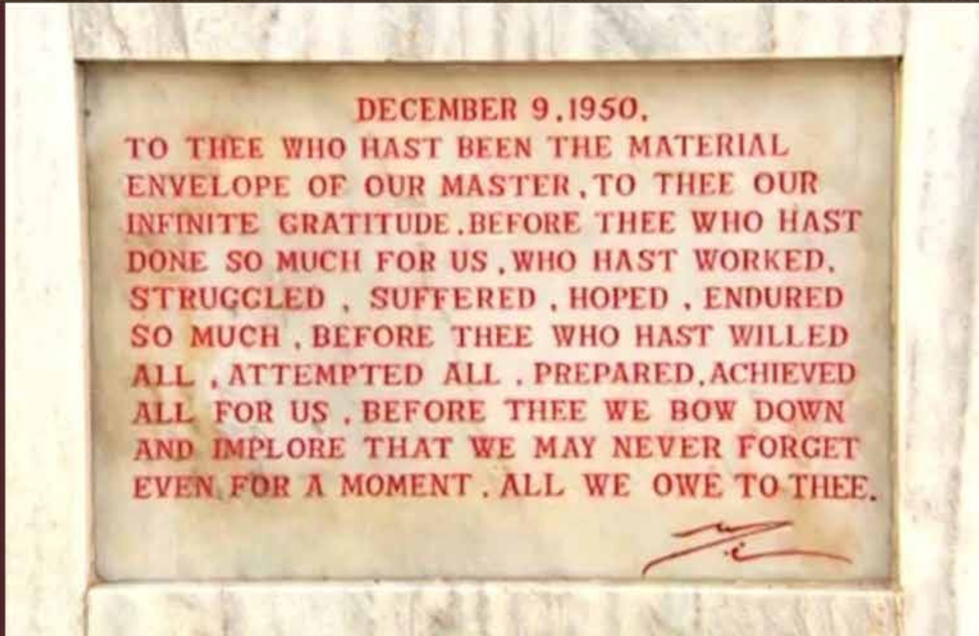
DECEMBER 9, 1950.
TO THEE WHO HAST BEEN THE MATERIAL
ENVELOPE OF OUR MASTER, TO THEE OUR
INFINITE GRATITUDE. BEFORE THEE WHO HAST
DONE SO MUCH FOR US, WHO HAST WORKED,
STRUGGLED, SUFFERED, HOPED, ENDURED
SO MUCH, BEFORE THEE WHO HAST WILLED
ALL, ATTEMPTED ALL, PREPARED, ACHIEVED
ALL FOR US, BEFORE THEE WE BOW DOWN
AND IMPLORE THAT WE MAY NEVER FORGET
EVEN FOR A MOMENT, ALL WE OWE TO THEE.

श्रीमाताजींनी श्रीअरविंदांविषयी लिहून ठेवले आहे की, ''आमच्या स्वामींचे शारीरिक आवरण असणाऱ्या हे देहा, तुझ्याप्रत आमची अनंत कृतज्ञता!

ज्याने आमच्यासाठी इतके काही केले, ज्याने कार्य केले, ज्याने संघर्ष केला, ज्याने दु:खभोग सहन केले, ज्याने आशा बाळगली, ज्याने खूप चिकाटी बाळगली; ज्याने सर्वांसाठी संकल्प केला, सर्वांसाठी प्रयत्न केले, आमच्यासाठी सारे काही तयार करून दिले, ज्याने आमच्यासाठी सारे काही प्राप्त करून घेतले; त्याच्याप्रत आमची अनंत कृतज्ञता! त्याच्यासमोर आम्ही नतमस्तक होत आहोत आणि अशी प्रार्थना करत आहोत की, आम्हाला त्याचे कधीही विस्मरण होऊ नये; अगदी एक क्षणदेखील आम्ही हे विसरू नये की, आम्ही सारे त्याचे ऋणी आहोत.''

(CWM 13 : 07)

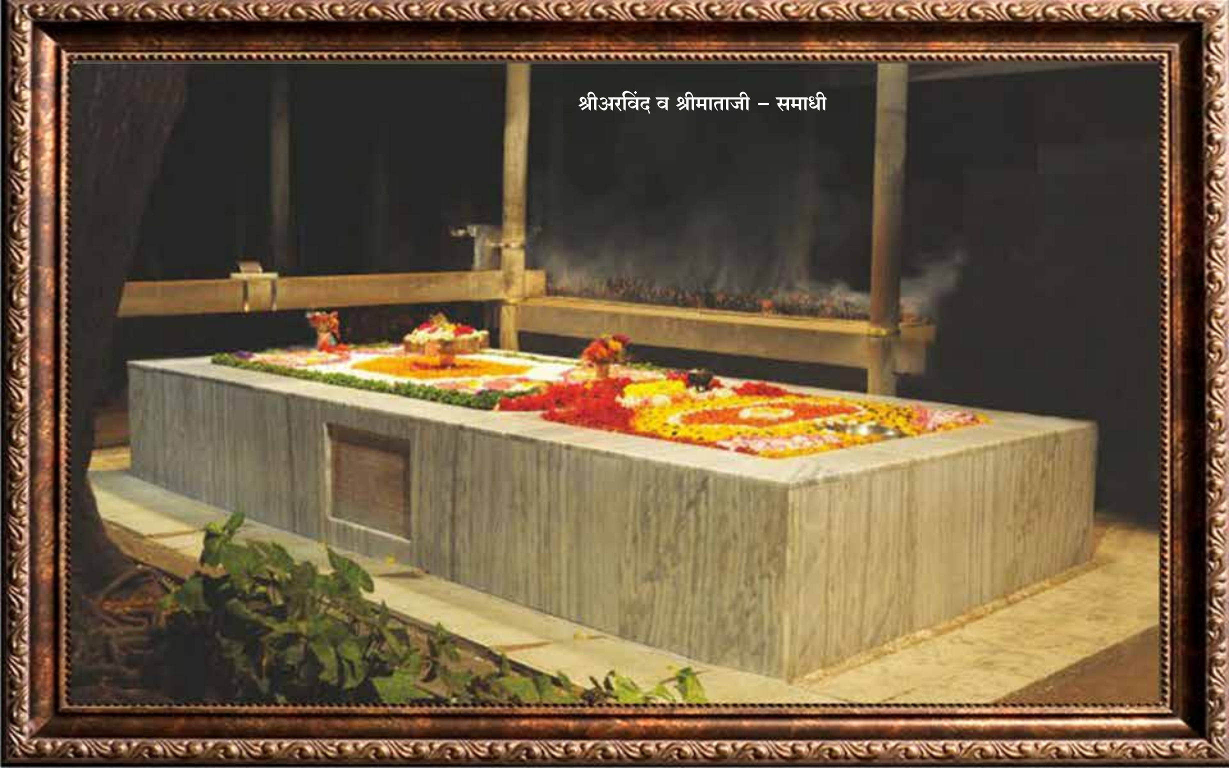

श्रीअरविंद व श्रीमाताजी – समाधी

संदर्भ :

1) Sri Aurobindo 1893-1993 A century of Light and Action
2) SriAurobindo A biography and a history - K. R. Srinivasa Iyengar
3) Collected Works of Sri Aurobindo
4) Collected Works of The Mother
5) Sri Aurobindo Birth Centenary Library
6) Mother’s Agenda by Satprem
7) Mother’s Chronicals by Sujata
8) Evening Talks with Sri Aurobindo - A.B.Purani
9) Uttarapara Speech

धन्यवाद !!